

MAKKAI BÉLA

BOSZNIA-HERCEGOVINA MINT MAGYAR KIVÁNDORLÁSI, AVAGY EXPANZIÓS CÉLTERÜLET

A 19-20. század fordulóján milliós tömegek vándoroltak ki az Osztrák-Magyar Monarchiából. Elsősorban Amerikába, ám a célterületek közelsége, a jelentős munkaerőhiány, s az alacsony földárak miatt magyarok tízezrei áramlottak a szomszédos régiókba: az autonóm jogállású Horvátországba, Ó-Romániába és kisebb arányban Bosznia-Hercegovinába is. A magyar enklávék tehát megélhetési okokból, spontán módon jöttek létre a Száva túloldalán, noha az ez irányú migrációt – nem úgy, mint a tengerentúli kivándorlást – a budapesti kormányzat is ösztönözte.¹ A századfordulón a bosnyák tartományi fővárosnak másfélezernyi magyar lakója volt.² Emellett csak Mosztárban, Brčkon, Bjelinán, Ljeljencén, Zavidovičin és a Prnjavor³ melletti Vučijakon találunk néhány száz fős magyar kolóniákat.

Okkal merül fel a kérdés, hogy ennek az elenyésző számú szórványnak a jelenléte megfelelő magyarizációt ad-e egy költséges nemzetvédelmi akció elindítására? Bizonyára nem. Ám további indítékokra lelhetünk a nagypolitikai összefüggésekben.

Az Osztrák-Magyar Monarchia az 1878-as berlini kongresszus felhatalmazásával protektori befolyást gyakorolt a Nyugat-Balkánon. A délszláv egységtörekvések ellensúlyozásának igénye s a magát a „Balkán Piemontja”-ként meghatározó Szerbiával kielesedő konfliktusai motiválták Bosznia-Hercegovina *preventív* okkupációját, majd 1908. évi annexióját. Ezt a folyamatot a magyar politikai közvélemény – a hagyományos török-barátság jegyében, s a délszláv népesség további növekedésétől tartva – ellenezte ugyan, ám a Monarchia balkáni térfoglalása paradox módon mégis imponált neki. (Az annexiót is az Árpád-házi magyar királyok egykori uralmára mint történelmi jogalapra hivatkozva proklamálták.) Sérelmesnek tartotta viszont, hogy e területek közjogi egyesítése Magyarországgal elmaradt (igaz, a hasonló horvát igények sem teljesültek), valamint a Burián István közös pénzügyministersége idején elszenvedett presztízsveszteségeket. Széchenyi Béla, az akciót bonyolító Julián Egyesület⁴ elnöke, szkeptikusan megállapította: „még a magyar befolyás alapjait sem raktuk le, és az osztrákok úgy gazdasági, mint kulturális szervezkedés terén messze túlszárnyaltak bennünket”.⁵ A zágrábi sajtó az 1868-as kiegyezésben kilátásba helyezett horvát területegyesítést sürgette, s így hevesen tiltakozott a magyarok „aggasztó” boszniai jelenléte

ellen.⁶ „Gyarmatosítással”,⁷ sőt, alapos túlzásba esve, „magyarosítással”⁸ vádolta Budapestet.

Ez utóbbival kapcsolatban idézzük fel a közös pénzügyminisztérium osztályvezetőjének, Thallóczy Lajosnak az álláspontját. Az első Balkán-háború idején kelt memorandumában írta, hogy a török végleges kiszorulásával a Balkánról a Monarchia, s benne Magyarország, szellemi és gazdasági fegyverkezésre kényszerül – amennyiben pozícióit meg kívánja őrizni a térségben. Ezt követeli a szomszéd népekkel kapcsolatos történelmi közvetítő szerep is – írta a kiváló történész.⁹ Elképzeléseinek egyes elemei felismerhetők az itt ismertetni kívánt magyarsággondozási programban, a „Boszniai akcióban”¹⁰ is.

A titkos kormányakció – a horvátországi program kiterjesztéseként,¹¹ 1909-ben vette kezdetét.¹² A szervezőket az a cél vezette, hogy a török időkben bevándorolt, s azóta nagymértékben megerősödő nemzetiségi tömegek ellensúlyozása érdekében ne hagyja Amerikába széledni a magyar tömegeket. Feltételezve, hogy a szomszédságban a kormányzat látókörében maradt kivándorlók nagyobb eséllyel megóvhatók az asszimilációtól. Nemzeti identitásuk kulturális, vallási és gazdasági eszközökkel történő megerősítése révén pedig hosszabb távon is alkalmasak lesznek arra, hogy hazatelepítve, a határtérség magyar diaszpóráit erősítsék. Politikai értelemben így kívánták gátolni az ország déli részén koncentrálódó délszláv tömegek szeparatizmusát.

Oktatáspolitikai törekvések

Mindenekelőtt azt kívánták biztosítani, hogy a kivándorlók hozzájussanak a magyar kultúra alapjaihoz. Ennek érdekében a Julián Egyesületre támaszkodtak, amely Szlavóniában már az iskolaállítás és a közművelődés szervezése terén sikereket ért el, tanítói kara beszélt a fogadó ország nyelvét, kiváló kormánykapcsolatokkal rendelkezett. Az akció további pillérei a helyi viszonyokat jól ismerő tartományi főtisztviselők és az 1905-ben alapított *Sarejevoi Magyar Egyesület*¹³ vezetői lettek.

Horvátországgal ellentétben az iskolaengedélyeztetések nem ütköztek nehézségekbe. Talán azért sem, mivel a két tartományban magas volt az analfabétizmus (1910-ben 88,05%), és a tanköteles gyerekek mindössze 15%-a járt iskolába.¹⁴

A szarajevói iskola végül egy kétemeletes belvárosi épületben kezdte meg működését, amelyet később Magyar Háznak neveztek.¹⁵ A Julián Egyesület mindent megtett, hogy egyenértékűnek ismertesse el Magyarországon az új iskolát.¹⁶ Ezt többek között azzal indokolták, hogy „kívánatos volna, ha mohamedán és szerb körökben nemzeti ügyünknek jó barátokat tudnánk szerezni”.¹⁷ A nyelvi válaszfalak átjárása érdekében a háromtanítós magyar iskola

a horvát-szerb és német nyelveket is kötelezően oktatta. S rövidesen óvodát is szerveztek, amely előkészítő nyelvtanfolyamként is működött.¹⁸ Az iskola vonzerejét növelte, hogy minden felekezet külön anyanyelvi hitoktatásban részesült. Magyarországon végzett ferences és jezsuita paptanárokat, illetve muzulmán hitoktatókat alkalmaztak.¹⁹ A tanintézetben így legalább négyféle vallás és ugyanennyi nyelv volt képviselve.²⁰

1911-ben a szocialista eszmékkel kacérkodó magyar munkások integrálása érdekében zöld utat kapott egy második iskola terve is Új-Szarajevóban.²¹

Ezzel párhuzamosan vidéken is történt előrelépés: Brčkon és Mosztárban kulturális egyesület alakult.²² 1911-ben két további iskola szervezése is elkezdődött: a határ menti Brčkon és a Gregersen cég gyártelepén, Zavidovićin.²³ Mindez akkoriban, amikor Thallóczy értesítette a Julián Egyesületet arról, hogy a vučijaki magyar iskola államsegélyét – más iskolákhoz hasonlóan – a bosnyák tartománygyűlés megvonja.²⁴ Emiatt Bjelinán is fontolgatták, hogy a 250 magyar család kedvéért Julián-iskolát szervezzenek. Ám a Száva parti városból nemzetiségi súrlódásokról és feszült légkörről érkeztek hírek.²⁵

1911 szeptemberében Mosztárban is kétosztályos magyar iskola nyílt. A mintegy 100 főnyi diákságot itt is három nyelven oktatták.²⁶ Az általában több nációt és felekezetet befogadó magyar iskolák kiváló céltáblául szolgáltak a számos jogos (és vélt) sérelemtől frusztrált horvátok számára. A zágrábi *Obzor* a mosztári iskola megnyitásakor *Horvátellenes magyar ügynökök Boszniában* címmel közölt híradást.²⁷ Ezek után tartani lehetett attól, hogy nagyhorvát törekvéseket támogató Josip Stadler érsek lapja, a *Hrvatski Dnevnik* is „hadat üzen” a magyar intézményeknek.²⁸

Az éles horvátországi sajtóviták miatt, s persze a Száván túli magyarok tájékoztatása érdekében kezdeményezte a Julián Egyesület egy boszniai magyar újság kiadását. A *Bosnyák Hírlap* azonban 1911 tavaszán néhány szám után csődbe jutott.²⁹ Szerepét a boszniai rovattal is rendelkező *Szlavóniai Magyar Újság* vette át.³⁰ Az érdekvédelmi orgánumnak is szánt újság kezdeményezése időszerű volt, mert a horvátországi feszültség csakugyan átgyűrűzött az annektált tartományokba. 1911 végén magyarellenes sajtókampány kezdődött Szarajevóban,³¹ s ennek fókuszába éppen a magyar iskolák kerültek.³²

A térség politikai viszonyait jelentősen megterhelték a Monarchia szandzsáki vasúttervei, a Szerbiával kirobbant vámháború. Bosznia annexiója csak olaj volt a tűzre, hiszen a területre a horvátok, a szerbek, de a törökök is igényt formáltak. Az alkotmány jogtipró felfüggesztése és a sorozatos választási visszaélések ellenszenvessé tették Budapest felelőtlen horvát politikáját. A vihar előtti csendben a Julián Egyesület vezetése hangsúlyozta, hogy alapszabályainak megfelelően „távolról sem kíván politikába elegyedni”.³³

A boszniai magyarok tisztségviselője, Balassa György gimnáziumi tanár viszont az 1912. február 19-én Szarajevóban lezajlott magyarellenes „mun-

kás felvonulás”³⁴ főszereplőjévé és bűnbakjává vált. (Mert rendőrkézre adta egyik magyar zászlót égető diákját.) A helyi sajtó a tömegoszlatás „tatar jellegű” (értsd: magyaros) brutalitását kárhoztatta.³⁵ A hetekig tartó diákmozgalom során Balassát életveszélyesen megfenyegették, s több gimnazistát és velük szimpatizáló tanárt elbocsátottak.³⁶ A konfliktus sajnálatos következménye az lett, hogy Boszniában is meghonosodott a képtelen vád: a magyar iskolák „janicsárokat” nevelnek a felvett délszláv diákjaikból.³⁷

Széchenyi Béla, a Julián Egyesület elnöke azonban nem hagyta, hogy az akció jövőjét a felerősödő ellenszenv határozza meg. A magyarok potenciális barátaira gondolva vetette papírra 1912-ben: „Módot kell nyújtani a velünk rokonszenvező bosnyák szülőknek, hogy gyermekeiket már otthon magyarra taníthassák, s aztán továbbtanulni Magyarországra küldhessék.”³⁸ Ezzel a céllal, s a társadalmi vezetőréteg kinevelésének szándékával került sor 1913-ban a gimnáziumi tanfolyam megszervezésére is.³⁹

A kezdeményezést Rohonyi Gyula tartományi főnökhelyettes is pártfogolta.⁴⁰ Az 1913. október 1-jén elindult középiskolába 29 diák jelentkezett.⁴¹ A tanulólétszám bővülése mellett⁴² az intézmény 1916/17-re szertárakkal, ifjúsági és tanári könyvtárral is gazdagodva négyosztályossá fejlődött.⁴³

Míndeközben az akció vidéken is előrehaladt. 1912-ben elsőként Bjelinán létesült iskola.⁴⁴

Ekkor indult a brčkói Julián-iskola is egy előkelő török házában, amely egyben a helybéli magyar egyesület központja volt.⁴⁵ A vučijaki magyar iskola egy évvel később létesült.⁴⁶ Az utolsó békeévre a magyar iskolák tanulólétszáma megközelítette az ezer főt (989).⁴⁷

Az oktatási struktúra hiányzó láncszemét, az egyetemi képzést az akció vezetése ösztöndíjak alapításával próbálta pótolni.⁴⁸ Thallóczy Lajos a magyarság Balkánnal kapcsolatos szakismereteinek, nyelvtudásának és összeköttetéseinek gyarapítása s a délszlávok kedvezőbb magyarságképe érdekében szorgalmazta az ösztöndíjas képzést.⁴⁹

A korábbi gyakorlat szerint a boszniai diákok zöme Bécsben, Grazban, esetleg Zágrábban járt egyetemre.⁵⁰ Ebben kétségtelenül szerepe volt a nyelvtudásnak, hiszen az okkupáció óta a német is hivatalos nyelvnek számított. A magyar viszont csak az 1906/07-es tanévtől lett választható tantárggyá egyes iskolákban.⁵¹ A jelentkezők közül a legnagyobb gazdasági és politikai befolyással rendelkező muzulmánokat preferálták,⁵² mivel azok – a magyar érdekekkel egyezően – egyaránt elutasították a nagyszerb, és a nagyhorvát egyesítési terveket.

A kedvezményes továbbtanulásra jó eséllyel pályáztak a nagyhorvát körökkel szemben álló ferencesek hercegovinai jelöltjei is. Támogatásuk történelmi tradícióit Simor János, esztergomi érsek ápolta. Neki köszönhetően ugyanis Mosztár és Banja-Luka katolikus püspöki székében is egykori magyar ösztöndíjasok ültek.⁵³ Lojalitásukat az élesedő politikai viszályok idején

Budapest a két főpap és a ferences intézmények segélyezésével kívánta biztosítani.⁵⁴

A források az ösztöndíjkeret fokozatos bővüléséről szólnak, noha Budapesten a muzulmán diákok öltözködési és étkezési szokásai konfliktusokat okoztak. A diákok egy része ráadásul szélsőségesnek ítélt horvát egyesületekhez csatlakozott,⁵⁵ ezért az úgynevezett „fez-affér”⁵⁶ után többségüket egy vidéki nagyvárosba helyezték.⁵⁷ 1913-ban Debrecenben 18, Budapesten 3 ösztöndíjas tanult,⁵⁸ összlétszámuk egy évvel később 27 fő volt.⁵⁹ 1915-ben már 30 muzulmán, 6 hercegovinai és 1 ferences ösztöndíjasról szólnak a jelentések (ám közülük 8-at besoroztak katonának).⁶⁰ A magyar kormány velük kapcsolatos komoly várakozásaira utal, hogy 1918-ban szükségleteikre már 100 000 koronát utalt.⁶¹ Az összeg felhasználására azonban már nem kerülhetett sor.⁶²

Az ösztöndíjasok ügyéhez kapcsolódik a boszniai fiatalok magyarországi tanoncképzése. Az iparosoktatás kérdésköre a Julián-kalendáriumban, a Mosztári Magyar Kultúregyesület programjában, sőt Thallóczy idézett emlékiratában is szerepelt.⁶³ Végül azonban csak néhány tucat kedvezményezettje lett.⁶⁴

Gazdaságpolitikai törekvések

Féloldalasság, korlátozott eredményesség jellemző a magyar kormány boszniai gazdasági törekvéseire is. Az osztrákok a faipar és a bányászat java részét kézben tartották, s a piaci versenyben rendre felülkerekedtek.⁶⁵ A Boszniába irányuló korlátozott magyar tőkeexportot jórészt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank bonyolította. Az 1909-ben létrehozott, brčkói fiókkal is rendelkező leánybankja azonban nem tudott a kmetbirtokok megváltásában rejlő üzletből részesülni.⁶⁶

Ugyancsak Lánczy Leó bankjának támogatásával alakult meg 1912-ben a *Magyar-Bosnyák-Hercegovinai Gazdasági Központ*. Az intézményt befolyásos politikusok, jogászprofesszorok, közgazdászok, kormánytisztviselők és bankárok alkották. Első évi működése azonban nem jutott túl a két ország eltérő sajátosságainak megismertetésén, s az inkább protokollárisnak tekinthető gazdasági fórumok és termékbemutatók szervezésén.⁶⁷

A Julián Egyesület a boszniai magyar földművesek egzisztenciális boldogulását az általa kiadott *Boszniai Magyarok Nagy Képes Naptárában* gazdasági szaktanácsadással próbálta segíteni. Egy 1917 tavaszán általuk végzett felmérés a kivándoroltak gazdasági viszonyait vizsgálta – lehangoló eredménnyel. Noha háztulajdonnal a legtöbb család rendelkezett, cséplőgéppel vagy malommal bíró gazdákat ritka kivételként találunk a kérdőíveken. A boszniai magyarok életviszonyait elsősorban a föld- és állatállomány szűkössége,

a legelő-, és hitelhiány jellemezte.⁶⁸ A szociális gondok növekedését jelzi a nincstelen bjelinai magyarok 1915. évi földigénylési mozgalma is.⁶⁹

A történelem grimaszának tekinthetjük, hogy a magyarság balkáni küldetéséről vallott elképzelésekhez képest a bevándorolt magyarok nem tudtak megkapaszkodni Bosznia földjén. Száva menti szórványaikat a magyar kormány 1942-ben hazatelepítette a visszakapott Bácskába. Etnikailag kevert lakosságú területre, mondhatni, az eredeti elképzeléseknek megfelelően.⁷⁰ Csakhogy a két világháború magyar szempontból azonos módon ért véget. Az ország 1920. évi feldarabolását az 1947-es párizsi béke megerősítette. Így a délszláv szeparatizmus elleni eleven gát szerepét a kivándorolt magyarok nem tudták betölteni. Életüket kisebbségi szórványként élik a mai Szerbiában, ahogy elődeik egy évszázada Bosznia-Hercegovinában.

Összefoglalásul

Kállay Benjámint teljes meggyőződéssel hitt a vallási, etnikai és kulturális konglomerátumnak tartott délszláv condominium Európába integrálásában. Mégpedig magyar közvetítéssel. A magyarság *balkáni hivatása* persze a kortársak szerint is mást és mást jelentett. Thallóczy a magyarság kulturális küldetését hangsúlyozta, Klebelsberg Kuno, a Julián Egyesület igazgatója, későbbi oktatási miniszter a *korszellemnek* megfelelően a gazdaság prioritásokat.⁷¹ Széchenyi Béla⁷² és a statisztikus Vargha Gyula a magyarság balkáni misszióját „világtörténeti küldetésnek” tekintették.⁷³ Nem beszélve Havass Rezső földrajztudósról, aki nyíltan imperialista célokat hirdetett.⁷⁴ A nagy ívű terveket azonban a „boszniai akcióban” döntően igénybe vett szerény *kulturális* eszközökkel igencsak nehéz lett volna megvalósítani.

Boszniában mindenesetre a *magyar iskolarendszer* megszervezését a tartományi kormányzat toleránsan fogadta. A 9 intézményből álló hálózat ki is elégítette a mintegy 6000 főnyi magyarság⁷⁵ kulturális igényeit. A magyarság balkáni és tágabban vett iszlám kapcsolatainak nagyhatalmi ihletésű tervei legfeljebb az ösztöndíjakcióban ütköztek ki.⁷⁶ A kivándoroltak támogatásának defenzív programja egyedül ezen a ponton válik meghaladottá.

Az expanzív jelentéstartalmakat is hordozó *balkáni misszió* beteljesítését azonban nem számíthatjuk a dualista magyar állam valós lehetőségei közé. A középkori magyar birodalom emlékéből, a magyarság demográfiai, anyagi és kulturális erejének látványos növekedéséből, és nem utolsósorban a Monarchia hatalmának túlértékeléséből táplálkozó küldetésstudatnak csupán pillanatnyi katonai sikerek nyitottak mulékony távlatot.⁷⁷ A világegés után azonban nem a magyarok, hanem mások (szomszédaink) alapítottak „birodalmat”. A Monarchia, s benne a történeti magyar állam darabokra hullott. S velük a dédelgetett nagyhatalmi álmok is.

Jegyzetek

- 1 Budapest álláspontja az volt, hogy a magyarság kivándorlása Száván túlra „buzdítható, hogy ezen, valamikor a magyar szent koronához tartozott területet ne tekintse idegen földnek”. *Miniszterelnökségi tisztázat a Julián Egyesülethez*, Magyar Országos Levéltár [MOL] K 26 Miniszterelnökségi iratok [ME] 1184. csomó. [cs.] 907. 1912 XVI. tétel [t].
- 2 Pontosán 1397 fő, L. *Bosznia és Hercegovina 1910. évi október hó 10-ei népszámlálása, az Országos Kormány Statisztikai Osztálya*, Sarajevo, 1912, XVI. p.
- 3 Valószínűsíthetően a Szávához közelebb eső Prnjavorról van szó.
- 4 L. PETRI Pál: *A Julián-Egyesület története 33 év küzdelme és munkája*, Budapest, [1937]. A Juliánhoz hasonló „nemzetvédelmi” egyesületek a korban igen elterjedtek voltak. A horvát báni kormány is támogatta a *Szent Cirill és Metód Társaság*ot, amely 1893-tól az Isztria 44%-át kitevő horvátokat segítette: *Sv. Ćiril i Metod Kalendar*, Zagreb, 1903, 79. p.; *Szlavóniai Magyar Újság*, 1911. január 11. Hasonló tevékenységet folytatott Isztriában és Dalmáciában az ellenlábás olasz *Lega Nazionale*, L. *Pokret* [Zágráb], 1908. február 6. Egy hírszerzői jelentés szerint: politikai, sőt félkatonai szervezetek támogatásán túl évi csaknem 800 ezer dinárt (azaz ugyanennyi svájci frankot) fordított boszniai propagandára a zágrábi szerb bankon keresztül, L. *Horváth Ödön Belgrádban kelt 1904. október 11-i levele Thallóczy Lajoshoz*, MOL I 67 Thallóczy-iratok, 3. cs. folio 315.
- 5 MOL K 26 ME 968. cs. 1013. 1911 XVI. t. 560. asz. 1906 decemberében Kmetty, a magyar négyes bizottság tagja kritizálta Burián István Bosznia-politikáját, L. MOL K 26 ME 713. cs. 1553. 1907 XXXVI. t. Korábban ezt tette egy másik fővárosi lap is, L. *Budapesti Hírlap*, 1907. november 15. A magyarországi sajtóban irreális követelések is hangot kaptak. Az egyik napilap például „hallatlan botránynak” nevezte, hogy a boszniai bankok nyomtatványain a szerb-horvát és német mellett nyoma sincs magyar nyelvű feliratozásnak, L. *Az Est*, 1911. július 14.
- 6 L. *Magjarska „expedicija” u Bosni, Hrvatska*, 1909. október 12. A *Hrvatska Sloboda* a *Pester Lloyd* Boszniával kapcsolatos elemzéseire reagált, például 1911. szeptember 1-jei számában.
- 7 *Magjarska kolonizatorska politika u Bosni, Hrvatsko Pravo*, 1909. május 7.
- 8 *Magjarizacija u Brčkoj, Narodna Obrana* [Osijek], 1909. január 20.
- 9 THALLÓCZY Lajos: *A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren (Emlékirat)*, Budapest. 1912, 1. p., Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [OSZK Kt.], Fol. Hung. 2., 3. p.
- 10 L. MAKKAI Béla: *Végvár, vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, 1904–1920*, Lucidus Kiadó [Kisebbségkutatás Könyvek], Budapest, 2003, 376. p.
- 11 Költségvetési kimutatásaiban a Julián Egyesület szét sem választotta a két akció tetteit. L. az 1915/16. évi előirányzatot, MOL K 26 ME 1174. cs. 2319. 1916 XIV. t. A két akciónak közös tanfelügyelője volt.
- 12 MOL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1910. szeptember 29., I., 28. p.

- ¹³ MOL K 26 ME 854. cs. 1010. 1909 XVI. t.
- ¹⁴ BENISCH Arthur: Bosznia-Hercegovina iskolaügye, *Magyar Paedagogia*, 1914, 558. p. A magyar gyerekek a német iskolákba jártak.
- ¹⁵ MOL K 26 ME 854. cs. 1764. 1910 XVI. t. 94. asz. Az épület Fischer Józsefnek, a magyar egyesület korábbi elnökének tulajdonában volt, s benne az iskolán kívül különféle népművelési csoportok működtek, L. MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. 1010. asz.
- ¹⁶ A tanfelügyelő a magyarországi 6 osztályos elemi iskola tananyagát a boszniai viszonyokhoz igazítva 4 esztendőre összesűrítette. De megkezdte az előírt iskolai könyvtár szervezését is. L. Uo.
- ¹⁷ MOL K 26 ME 854. cs. 1764. 1910 XVI. t. 94. asz.
- ¹⁸ Az óvodába 1910-ben 24 magyar, 15 német, 16 szerb és horvát, 3 spanyol-zsidó és 2 egyéb anyanyelvű gyermeket jegyeztek elő, L. MOL K 26 ME 854. cs. 6029. 1910 XVI. t. 94. asz.
- ¹⁹ Az intézményben katolikus, református-evangélikus, izraelita és mohamedán hitoktatás folyt. L. MOL K 26 ME 854. cs. 6135. 1910 XVI. t. 94. asz. A nyelvi nehézségek áthidalására Margitai tanfelügyelő Abdul Latif budapesti hodzsa Szarajevóba helyezését javasolta, L. MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. t. 1010. asz.
- ²⁰ Az iskolának 68 magyar, 52 német, 38 szerb és horvát, 19 szefárd-zsidó, s 3 egyéb nemzetiségű tanulója volt, L. MOL K 26 ME 854. cs. 6029. 1910 XVI. t. 94. asz.
- ²¹ MOL K 26 ME 854. cs. 6135. 1910 XVI. t. 94. asz. Ősszel már a belvárosi iskolában 192, az óvodában 60 gyermek, a külvárosi iskolában pedig 80 tanuló és 50 óvodás oktatását, felügyeletét látta el 6 tanító és 2 óvónő. L. MOL K 26 ME 968. cs. 5777. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ²² MOL K 26 ME 854. cs. 6135. 1910 XVI. t. 94. asz. és MOL K 26 ME 968. cs. 660. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ²³ A határ menti városban 60 környékbeli és 30, a *Száva másik oldaláról* vasúton bejárni tudó szlavóniai iskolás igényeit vették figyelembe. Iskolánként 2500 koronás költséggel számoltak. L. MOL K 26 ME 968. cs. 560. 1911 XVI. t. Noha Zavidovićin működött már egy német iskola, harmadrészben német, szlovák és bunyevác családok oktatási igényeit vették figyelembe. A tantermet felszereléssel együtt a cég biztosította. L. MOL K 26 ME 968. cs. 2065. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ²⁴ MOL K 26 ME 968. cs. 1013. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ²⁵ Uo. A szerbiai lapok terjesztették, hogy 1906. augusztus 31-én felkelés robbant ki az osztrák-magyar elnyomókkal szemben, s ennek során 60 csendőrt megöltek a városban. A hírt Burián István közös pénzügyminiszter cáfolta. (L. MOL K 26 ME 713. cs. 1553. 1907 XXXVI. t.) Az esetről a bosznia-hercegovinai muzulmánok nevében szerkesztett, ám a nagyszerb propaganda jegyeit magán viselő emlékirat is beszámolt. E szerint a zavargásokat a „vassal és vérrel” kormányzó osztrák-magyar hatóságok durvasága idézte elő. L. az idézett memorandumban, 32. p., MOL K 26 ME 6281. 1906 XXXVI. t. A fentieket árnyalja, hogy Thallóczy a boszniai szerbekről már 1904 nyarán kijelentette, hogy nagyszerb céljaik érdekében manipulálják a muzulmánokat, L. MOL I 67. Thallóczy-hagyaték, 1. cs. V. nyaláb.

- ²⁶ MOL K 26 ME 968. cs. 2043. 1911 XVI. t. 560. asz. Margitai viszont azt írta, hogy az iskolába lengyelek is járnak, s az összlétszám közel 200 fő. MARGITAI József: *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség*, Budapest, 1918, 346. p.
- ²⁷ *Obzor*, 1911. szeptember 8.
- ²⁸ Ezért szerkesztőjének, dr. Dujmičićnek ajánlották fel a tanintézet katolikus hitoktatói állását, L. MOL K 26 ME 854. cs. 4243. 1910. XVI. t. 94. asz.
- ²⁹ MOL K 26 ME 945. cs. 3117. 1911 XVI. t. 359. asz., valamint 968. cs. 6322. 1911 XVI. 560. asz.
- ³⁰ L. MAKKAI Béla: A „Szlavóniai Magyar Újság” és a horvátországi magyarság (1908–1918), In: ARDAY Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*, Teleki László Alapítvány – Közép-Európa Intézet, Budapest, 1994, 85–108. p.
- ³¹ A szarajevói magyar leánybank igazgatója figyelmeztette a Julián Egyesületet, hogy a *Sarajevoer Tagblatt* a rivális „bécsi bankkörök támogatásával” „rendszeresen azon dolgozik, hogy a magyar nevet az anektált tartományokban bemocskolja”. L. MOL K 26 ME 968. cs. 3397. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ³² Miközben 13 német nyelvű iskola háborítatlanul működött, egyikük a tartományi kormány pénzügyi támogatásával. L. *Szlavóniai Magyar Újság*, 1912. május 12.
- ³³ MOL K 26 ME 968. cs. 3397. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ³⁴ A demonstrációt Stadlerék lapja Slavko Cuvaj bán keménykezű horvátországi kormányzásával indokolta, L. *Hrvatski Dnevnik*, 1912. február 20.
- ³⁵ *Uo.*
- ³⁶ 9 diákot eltávolítottak a gimnáziumból, 200 főt rövid elzárással büntettek. Március 28-án a lázongó diákok kifüggesztették a gimnázium kapujára Balassa halálos ítéletét. L. MOL K 26 ME 968. cs. 2385. 1912 XVI. t. 84. asz.
- ³⁷ „Mert Szlavóniából most már jól tudjuk, hogy milyen [?] célt szolgál a Julián”, *Sarajevoer Tagblatt*, 1912. április 4.
- ³⁸ MOL K 26 ME 1115. cs. 3081. 1912 XIV. t. 178. asz.
- ³⁹ MOL K 26 ME 1185. cs. 3580. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.
- ⁴⁰ MOL K 26 ME 1185. cs. 6458. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.
- ⁴¹ Közülük 6 fő a második évfolyamra. L. MOL K 26 ME 1185. cs. 7439. 1913 XVI./a. t. 3137. asz. A német tanfolyamra csak tízen jártak. L. *Szlavóniai Magyar Újság*, 1913. október 5.
- ⁴² Az első évfolyamra már 39, a másodikra 15 tanuló iratkozott, közülük 37 fő katolikus, 13 izraelita, 2 evangélikus és 2 mohamedán vallású volt, L. MOL K 26 ME 1185. cs. 9121. 1914 XVI./a. t. 334. asz.
- ⁴³ MOL K 26 ME 1185. cs. 473. 1917 XVI./a. t.
- ⁴⁴ MOL K 26 ME 968. cs. 3224. 1911 XVI. t. 560. asz. 1912 őszén 82 tanulóval kéttanítós elemi iskola nyílt. A tanulók több mint 90%-a (75 fő) magyar volt, L. MOL K 26 ME 968. cs. 7707. 1912 XVI. t. 84. asz. 1914-ben az iskolában már 3 tanító működött, L. MOL K 26 ME 992. cs. 1522. 1914 XVI. t. A városban 250 magyar családot tartottak számon, ám kezdetben nemzetiségi súrlódásokról és feszült légkörről érkeztek hírek. L. MOL K 26 ME 968. cs. 1013. 1911 XVI. t. 560. asz.

- ⁴⁵ MOL K 26 ME 968. cs. 3772. 1913 XVI./a. t.
- ⁴⁶ MOL K 26 ME 1085. cs. 6961. 1913 XXV./a. t. 832. asz. és 992. cs. 1522. 1914 XVI. t.
- ⁴⁷ Az 1910/11-es tanévben az egyetlen szarajevói iskolába 180 fő járt, közöttük 112 nem magyar anyanyelvű. L. MOL K 26 ME 873. cs. 6850. 1910 XXV./a. t. 3928. asz. 1911/12-ben 3 iskola működött 539 fővel (311 nem magyar), L. MOL K 26 ME 1085. cs. 1193. 1912 XXV./a. t. 37. asz. 1912/13-ban már 5 iskola működött 714 tanulóval. L. MOL K 26 ME 1085. cs. 981. 1913 XXV./a. t. 832. asz. 1913/14-ben a tanulóösszlétszám: 989 fő, L. MOL K 26 ME 1085. cs. 887. 1914 XXV./a. t. 189. asz.
- ⁴⁸ Amely ugyancsak a horvát sajtótámadások keresztútjében indult útjára, L. *Hrvatska*, 1909. október 8.
- ⁴⁹ Amelyeket internátusi elhelyezéssel és tandíjmentességgel javasolt vonzóvá tenni, L. OSZK Kt., Thallóczy-hagyaték, Fol. Hung. 2., 5., 10. p.
- ⁵⁰ 1911/12-ben 210 ösztöndíjkelemből 169-en ausztriai egyetemet, 33-an Zágrábot jelölték meg; az 1913/14-es tanévben 247 főből 186 Ausztriába, 50 Zágrábba, a maradék külföldre és Magyarországra pályázott. L. MOL K 26 ME 1120. cs. 1604. 1914 XVI./a. t. 548. asz. 1911/12-ben 72 fő Bécsbe, 4 fő Budapestre s 3 fő Zágrábba kapott ösztöndíjat; egy évvel később 93-an Bécsbe, 5-en a magyar fővárosba és 25-en [!] Zágrábba; a következő évben 76-an Bécsbe, 4-en Budapestre és 30-an Zágrábba iratkoztak. L. Uo.
- ⁵¹ A Kranken-Verein 5-tanítós német iskolájában és horvát középiskolákban: Mosztárban, Donja Tuzlán és Banja-Lukán volt választható tantárgy a magyar nyelv. L. MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. 1010. asz.
- ⁵² 1910-ben számuk az össznépeség 32,25%-át tette ki. Burián István szemében azonban felértékelődött a relatív többségbe kerülő szerbség. L. Uo.
- ⁵³ Mišić püspök Esztergomban, Garić püspök Pécsen tanult. L. MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t. Tény viszont, hogy Mišić akkoriban még másképp gondolkodott, hiszen tanulmányait megszakítva egyszerűen hazaszökött. L. MOL K 26 ME 992. cs. 2802. 1913 XVI. t.
- ⁵⁴ MOL K 26 ME 992. cs. 1142. 1914 XVI./a. t. 1917-ben a „szokásos” 2000 koronás támogatást kapta a két püspök. MOL K 26 ME 1120. cs. 1901. 1917 XVI./a. t. Budapestről a mosztári ferences templom felújítására is érkezett segély. L. MOL K 26 ME 992. cs. 1142. és 8567. 1914 XVI./a. t. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1918-ban a *vallásalapból* 5000 koronát utalt át a ferences rend tartományfőnökének tanintézetük támogatására. L. MOL K 26 ME 1185. cs. 86. 1918 XVI./a. t.
- ⁵⁵ PETRI: *i.m.*, 40. p.
- ⁵⁶ A budapesti joghallgató, Sulejman Mujagić valószínűsíthetően különös ruházattát ért sérelmek miatt 1912-ben visszatért Szarajevóba (MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.), ahol a magyar zászlót égető diákság kitörő lelkesedéssel fogadta. L. *Hrvatski Dnevnik*, 1912. március 22.
- ⁵⁷ A muzulmán diákokat rendszeresen látogatta Abdul Latif, budapesti imám. PETRI: *i.m.*, 40. p.
- ⁵⁸ Klebelsberg Kuno 1913. október 18-i, Thallóczyhoz intézett levelében szó esett még *Feridum bég alapítóványáról*, de hogy ennek terhére hányan nyertek ösztöndíjat, nem tudni. L. OSZK Kt., Levelestár, XI./549. és MOL K 26 ME 992. cs. 2802. 1913 XVI. t.

- ⁵⁹ Pécssett 3 katolikus hercegovinai, Debrecenben 17 muzulmán (+ 1 önköltséges), a fővárosban 5 fő (köztük 2 ferences teológus) és 1 fő Fiumében. A miniszterelnökség hozzájárulása 23 000 korona, a kultusztárcáé 15 800 korona, Pécs városé 1200 korona volt, egy Eötvös-kollégista muzulmán állami ösztöndíjat kapott, a többi költség a Julián Egyesületet terhelte. L. MOL K 26 ME 1120. cs. 548. 1914 XVI./a. t.
- ⁶⁰ L. a Julián Egyesület 1915. március 25-i jelentését, MOL K 26 ME 1120. cs. 4269. 1915 XVI./a. t. 442. asz.
- ⁶¹ MOL K 26 ME 1185. cs. 6155. 1918 XVI./a. t. 4397. asz. A miniszterelnökség a muzulmán ösztöndíjasok számára 1917/18-as tanévre mindössze 17 000 koronát irányzott elő. L. MOL K 26 ME 1233. cs. 2390. 1919 X. t. 555. asz.
- ⁶² A háború végén nálunk rekedt ösztöndíjasokat a kormányzat lehetőségeihez mérten továbbra is támogatta. A Keleti Kultúrközpont 100 000 korona rendkívüli támogatást kért az ösztöndíjasok élelmezésére, felruházására és tanszereire. L. MOL K 27 MT. jkv. 1919. márc. 21. 20. p.
- ⁶³ OSZK Kt., Thallóczy-hagyaték, Fol. Hung. 2., 8. p.
- ⁶⁴ 1913-ban a Julián Egyesület szervezésében „hazahozott” 64 iparosinasból 20 volt bosznia-hercegovinai, a fennmaradó 44 fő a „szlavóniai akció” keretében kapott képzést. L. MOL K 26 ME 967. cs. 3592. 1913 XVI. t.
- ⁶⁵ *Budapesti Hírlap*, 1900. szeptember 26. Bosznia gazdaságáról bővebben L. SUGAR, Peter, F.: *Industrialization of Bosnia-Hercegovina, 1878–1918*, University of Washington Press, Seattle, 1963.
- ⁶⁶ A Lánczy Leóék által 1909. január 20-án 8 millió korona tőkével alapított *Szabadalmazott Bosnyák-Hercegovinai Agrár- és Kereskedelmi Bank* cégbejegyzését az osztrák pénzügyminiszter tiltakozása késleltette. L. MOL K 26 ME 886. cs. 1158. 1910 XXXVI. t. 43. asz. A bank végül az üzlettel elesett. Lánczy az ügyben szemrehányásokat tett a kormánynak. L. 1910. február 1-jén kelt emlékiratát, MOL K 26 ME 886. cs. 1158. 1910 XXXVI. t. 43. asz. L. még a zágrábi *Pokret* 1909. június 4-i számában megjelent, *A boszniai magyar bank ellenében* című, s az eszéki *Narodna Obrana* június 17-i számában *A zsidók és a boszniai agrárbank* című cikkeket.
- ⁶⁷ Magyar-Bosnyák-Hercegovinai Gazdasági Központ, *Jelentés a Központ első évi működéséről*, Budapest, 1913. Az alakuló ülésükön részt vett Leo Bilinszky közös pénzügyminiszter, Bárczy István, Budapest főpolgármestere, a GYOSZ, a Kereskedelmi és Iparkamara, valamint a Pester Lloyd című tekintélyes napilap képviselői; de támogatásukról biztosította a központot Potiorek tábornagy, tartományfőnök és civil helyettese, Rohonyi Gyula is. A Wlassics Gyula volt miniszter által létrehozott Keleti Kereskedelmi Akadémián 15 fővel aztán megkezdődött a horvát-szerb nyelv, boszniai honismeret és jogrend oktatása. Egyúttal utóbbi tárgy magyar jogakadémiai tananyaggá minősítését kérvényezték a kultuszminisztériumtól. 2000 példányban mezőgazdasági tanácsadó kézikönyvet adtak ki (*Praktična uputa*), amely Brčkón azonnal elfogyott. A Száva menti városban 1912. szeptember 15-én nyitották meg a posavinai gazdasági kiállítást, ahol sok magyar kiállító megjelent. A magyar agrártárca gesztusaként méhészeti eszközöket ajándékozott a város bosnyák termelőinek. Tárgyaltak a bosnyák

szilvaexport növeléséről, az Ogulin–Bihać vasútvonal fejlesztéséről, valamint a Bosna folyó völgyi vonal vezetésében Tešanj városka bekapcsolásáról. Két magyar mérnök ingyen mérte fel az érintett terepszakaszt. A központ – ugyancsak bérmentesen – telefonhíradó szolgálatot szervezett Budapest és Brčko között.

- ⁶⁸ A szociológiai kérdőív a *Kérdések és feleletek az én lakóhelyemen élő magyarság állapotrajzához* címet viselte. L. a Magyarországi református Egyház Zsinati Levéltára [RZsL], 2. fond, Szlavóniai misszió, 55. csomó, szám nélkül.
- ⁶⁹ 218 sokgyermekes földműves fordult a Julián Egyesülethez átlag 5 holdas földigénnyel. L. Klebelsberg 1915. július 19-i levele Tisza István miniszterelnökhöz, RZsL, Tisza-iratok, 44/a. fol. 13. cs. 21. és 22. 1915 30. t.
- ⁷⁰ 395 családot, 1552 főt telepítettek át. L. SAJTI A. Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség: magyarok a Délvidéken, 1918–1947*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 225–228. p.
- ⁷¹ MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t.
- ⁷² A Julián Egyesület elnöke 1911. október 9-én kelt levele Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökhöz, L. MOL K 26 ME 918. cs. 5905. 1911 XIV. t.
- ⁷³ L. *A szlavóniai magyarság kérdéséhez* című emlékiratát, RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió, 82. cs. sz. n.
- ⁷⁴ L. HAVASS Rezső: Magyar imperializmus, *Budapesti Hírlap*, 1902. január 12.
- ⁷⁵ 1910-ben 5739 (plusz néhány száz ausztriai illetőségű) magyar élt a két tartományban. L. SAJTI: *i.m.*, 225. p.
- ⁷⁶ Széchenyi Béla 1911. október 9-i levelében török ösztöndíjasok fogadását javasolta Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöknek, amit az elutasított. L. MOL K 26 ME 918. cs. 5905. 1911 XIV. t. Jankovich Béla kultuszminiszter 1915. augusztus 16-i levelében mégis felveti egy konstantinápolyi vegyes tannyelvű polgári iskola alapítását. L. RZsL, Tisza iratok, 44/a. fol. 13. cs. 149. 1915.
- ⁷⁷ Szerbia legyőzése és Thallóczy általi kormányzása Győrffy István néprajztudóst arra lelkesítette, hogy Conrad von Hötzendorf egykori vezérkari főnök tervét újra elővegye. Ennek lényege, hogy Szerbiát „önvédelemből” részben vagy egészben a Monarchiához kellene csatolni. Többen pedig a középkori Magyar Királyság fennhatósága alatt lévő, egykori K(r)ucsói és Macsói Bánságok területét kívánták ismét megszerezni. L. Győrffy István cikkét, *Földrajzi Közlemények*, 25. (1916), 28. p.